

Woorden zonder muziek



Philip Glass

Woorden zonder muziek

Herinneringen

Vertaald uit het Engels door
Catalien en Willem van Paassen



HOLLANDS DIEP

Woorden zonder muziek is een non-fictiewerk, hoewel een paar namen en herkenbare details zijn veranderd.

Oorspronkelijke titel: *Words Without Music*

Oorspronkelijk uitgegeven door: W.W. Norton, 2015

© Philip Glass, 2015

© Vertaling uit het Engels: Catalien en Willem van Paassen, 2015

© Nederlandse uitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2015

© Omslagfoto: Ronald Grant Archive / Hollandse Hoogte

Omslagontwerp: Brigitte Slangen

Typografie: Perfect Service, Schoonhoven

Foto auteur: © Steve Pyke

ISBN 978 90 488 2449 6

ISBN 978 90 488 2450 2 (e-book)

NUR 321

www.hollandsdiep.nl

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Hollands Diep is een imprint van Overamstel uitgevers bv

OVERAMSTEL
uitgevers

www.overamstel.com



Voor mijn kinderen

Juliet Cameron
Zachary Marlowe

Inhoud

Opening 11

Deel I

Baltimore 17

Chicago 35

Juilliard 72

Parijs 129

Ravi Shankar 146

Nadia Boulanger 153

Reis naar het Oosten 168

Rishikesh, Kathmandu en Darjeeling 183

Gezegende doctor van de Tomovallei 192

Kathakali en Satyagraha 204

Vier wegen 210

Deel II

Terugkeer naar New York 219

Eerste concerten 236

Kunst en muziek 261

Cape Breton 280

New Yorks East Village 288

Einstein on The Beach 303

Deel III

Opera 331

Muziek en film 352

Candy Jernigan 378

De Cocteau-trilogie 394

Slot 411

Register 423

Muziek zonder woorden

Opening

‘Als je naar New York gaat om muziek te studeren, eindig je zoals je oom Henry: dan reis je de rest van je leven van stad naar stad en woon je in hotels.’

Dat zei mijn moeder, Ida Glass, toen ze van mijn plannen hoorde. Ik zat met haar aan de keukentafel van mijn ouderlijk huis in Baltimore, net terug van mijn diploma-uitreiking aan de Universiteit van Chicago.

Oom Henry, een sigaar rokende bantamgewicht met een zwaar Brooklyns accent, was getrouwd met tante Marcela, mijn moeders zus, die zelf een hele generatie voor mij uit Baltimore was ontsnapt. Oom Henry was een drummer, om precies te zijn. Hij was kort na het einde van de Eerste Wereldoorlog met zijn tandartsenopleiding gestopt om reizend muzikant te worden en de volgende vijftig jaar voornamelijk in vaudevilletheaters en vakantiehôtels te spelen, en met dansorkestjes door heel het land. In zijn latere jaren speelde hij in de hotels van de Catskills, die toen de Borscht Belt werden genoemd, wat eigenlijk nog steeds zo is. Vermoedelijk speelde hij in die lente van 1957, toen ik mijn toekomst aan het plannen was, in een van die hotels – het Grossinger’s, durf ik te wedden.

Hoe dan ook, ik was erg gesteld op oom Henry en vond hem een heel geslaagde kerel. Het vooruitzicht van ‘van stad naar stad reizen en in hotels wonen’ vond ik eerlijk gezegd allerm minst afschrikwekkend. Ik keek er zelfs ongeduldig naar uit – een leven vol muziek en reizen – en vond het een fantastisch idee. Jaren later zou blijken dat mijn moeders beschrijving geheel accuraat was. Bij het begin van dit boek is dat precies wat ik doe: via LA en New York van Sydney naar Parijs reizen en onderweg concerten geven. Dat is natuurlijk

niet het hele verhaal, maar wel een belangrijk aspect ervan.

Ida Glass was altijd al een erg slimme vrouw.

Als onbezonnen, nieuwsgierige jonge man met een hoofd vol plannen deed ik al vroeg wat ik altijd zou gaan doen. Ik begon op m'n zesde viool te spelen, op m'n achtste piano en fluit, en op m'n vijftiende begon ik met componeren. Nu ik mijn schooldiploma had, stond ik te trappelen om te beginnen aan mijn 'echte leven', waarvan ik altijd al had geweten dat het in de muziek zou zijn. Ik hield al vanaf mijn prille jeugd van muziek en voelde me ermee verwant. Ik wist dat dit mijn weg in het leven was.

De familie Glass had meer musici voortgebracht, maar hun algemene kijk op musici was toch dat ze aan de randen van de eenzaamheid leefden, dat een goed opgeleid mens geen leven in de muziek zou ambiëren. Muzikanten verdienden in die tijd niet veel en je leven lang liedjes zingen in een bar werd niet als een serieuze onderneming gezien. En mijn ouders zagen in mijn plannen niets wat erop wees dat ik níét zingend in een bar zou eindigen. Ze zagen me niet een Van Cliburn worden, ze zagen me oom Henry worden. Bovendien hadden ze volgens mij geen idee wat mensen zoal deden op een muziekopleiding.

'Ik heb hier jaren over nagedacht,' zei ik, 'en dit is wat ik echt wil.'

Nu was het zo dat mijn moeder mij kende. Ik was een zeer vastberaden ventje. Als ik zei dat ik iets ging doen, dan deed ik het ook. Ze wist dat ik haar bezwaren niet serieus zou nemen, maar vond dat ze die toch moest uiten, vanuit een soort plichtsgevoel. We dachten geen van beiden dat haar woorden enig verschil zouden maken.

De volgende dag nam ik de bus naar New York, dat al jarenlang de Amerikaanse hoofdstad van cultuur, financiën en vernuft was, om me als student aan te melden aan de Juilliard School. Maar... niet zo snel. Ik had een paar composities en ik kon redelijk fluit spelen, maar ik beheerste beide niet goed genoeg om aangenomen te worden.

Niettemin deed ik auditie voor Juilliards vakgroep Houtblazers, die bestond uit drie professoren, die fluit, klarinet en fagot onderwezen. Nadat ik had gespeeld, vroeg een van hen vriendelijk en zeer

opmerkelijk: ‘Meneer Glass, wilt u echt fluitist worden?’

Ik was namelijk nu ook weer niet zo héél goed. Ik kon weliswaar fluit spelen, maar ik leek het enthousiasme te missen dat ik nodig zou hebben om te slagen.

‘Ik wil eigenlijk componist worden,’ antwoordde ik.

‘Nou dan! Dan moet u het compositie-examen afleggen.’

‘Daar ben ik volgens mij nog niet klaar voor,’ zei ik.

Ik gaf toe dat ik een paar composities had maar weigerde die te laten zien. Ik wist dat er niets interessants in dat heel prille werk zat.

‘Kom anders in de herfst terug en schrijf u in voor de Extension Division van de school,’ zei hij. ‘Ze geven colleges theorie en compositie. Schrijf een tijdje muziek, dan kunt u op basis daarvan auditie doen bij de afdeling Compositie.’

Het onderwijs op de Extension Division werd gegeven door een uitstekende leraar, Stanley Wolfe, zelf een voortreffelijk componist. Het plan was dat ik me een jaar zou voorbereiden op een echte auditie waarbij mijn werk beoordeeld en mijn aanvraag in overweging genomen zou worden. Dit was natuurlijk precies de kans die ik nodig had. Ik nam hun suggestie ter harte en volgde haar exact op.

Maar eerst was er de ‘materiële’ kwestie. Ik had geld nodig om te kunnen beginnen, al rekende ik er wel op dat ik een deeltijdbaantje zou krijgen nadat ik met mijn opleiding was begonnen. Ik nam de Greyhoundbus naar huis en solliciteerde naar het beste baantje in de buurt van Baltimore. Dat was vijftig kilometer verderop in de Bethlehem Steel-fabriek in Sparrows Point, Maryland, een relik van vroegtijdigste-eeuwse industrie, reeds oud en der dagen zat. Omdat ik kon lezen, schrijven en wat van rekenen wist (destijds iets bijzonders in de Bethlehem-fabriek) kreeg ik een baantje als weegmeester, wat inhield dat ik een kraan bediende, gigantische tonnen met spijkers woog en precies bijhield wat er in dat deel van de fabriek werd geproduceerd. Tegen september had ik meer dan 1200 dollar gespaard, wat in 1957 een heel bedrag was. Ik ging terug naar New York en schreef me in voor Stanley Wolfes compositie cursus.

Maar voor ik inga op die eerste jaren in New York, moet ik een paar gaten in mijn verhaal opvullen.

Deel I

Baltimore

Ik was de jongste van de drie kinderen van Ben en Ida Glass. Mijn zusje, Sheppie, was de oudste, daarna kwam mijn broertje Marty en dan ik.

Mijn moeder was een donkerharige, knappe vrouw, die altijd een zekere frisheid in haar voorkomen had. Ze begon haar volwassen leven als lerares Engels en werd daarna, in 1950, bibliothecaresse op de school waar ik later naartoe zou gaan, het Baltimore City College, een openbare middelbare school.

Ida was geen gewone moeder. Ze was geboren in 1905 en je zou met recht kunnen zeggen dat ze een vroeg lid van de feministische beweging was, hoewel ze zichzelf nooit zo zou hebben beschreven. Haar opvattingen over de kwestie geslacht ontleende ze aan haar eigen intelligentie en denkkraft. Naarmate ze de wereld beter leerde kennen, groeide haar onvrede over de conventionele rol van de vrouw in Amerika, het oude Duitse *Küche, Kirche, Kinder* – keuken, kerk, kinderen. Ida kende de waarde van onderwijs en paste die waarden op zichzelf toe, met als gevolg dat ze veel beter onderlegd was dan de rest van de familie. Ze gebruikte wat van het geld dat ze als lerares had verdiend om verder te leren, haalde vervolgens haar mastertitel en werkte aan een proefschrift. Vanaf dat ik zes was, en Marty en Sheppie zeven en acht, werden we twee hele maanden op zomerkamp gestuurd terwijl Ida cursussen volgde. Ik weet nog dat ze na de oorlog zelfs naar Zwitserland ging om te studeren en terugkwam met een Zwitsers horloge voor ons allemaal. Ze waren waarschijnlijk niet duur en het mijne ging niet lang mee, maar we waren er verguld mee. Mijn broertje en ik konden onze horloges eindelijk vergelijken.

Wanneer mijn moeder weg was om te studeren, stond mijn vader in zijn eentje in zijn platenzaak, General Radio, aan S. Howard Street 3 in Baltimore. Hij hield van de onafhankelijke geest van mijn moeder en steunde haar ondernemingen.

Ben werd geboren in 1906. Toen hij een jaar of achttien was, kreeg hij zijn eerste baantje bij autobedrijf Pep Boys, waarvoor hij naar New England ging om filialen op te zetten. Hij werd een autodidactische mecanicien en was goed in het repareren van auto's. Toen hij later terugkwam in Baltimore, opende hij zijn eigen garage. Toen auto's radio's kregen, gingen die natuurlijk weleens kapot en begon hij die ook te repareren. Na een tijdje kreeg hij genoeg van het werk aan auto's en beperkte hij zich tot de radio's. Toen begon hij bij wijze van bijverdienste platen te verkopen. Geleidelijk aan namen de platen de zaak over. Aanvankelijk was er slechts voor in de zaak zo'n twee tot tweeënhalve meter voor platen ingeruimd, maar uiteindelijk zou er negen meter aan platen staan, tot diep in de zaak, en er kwamen steeds meer kopers. Zijn kleine garage slonk tot niet meer dan een werkbank achterin met hem en nog een man, John genaamd.

Mijn vader was heel groot en gespierd: zo'n één meter tachtig lang en negentig kilo zwaar. Met zijn donkere haar en hoekige, knappe kop had hij verschillende kanten: een tedere kant, een harde kant, een selfmade-zakenmankant. Zijn tedere kant bleek uit de manier waarop hij zich om kinderen bekommerde, niet alleen zijn eigen, maar ook die van anderen. Als er geen vaders meer waren, ging hij erheen om zich met de kinderen uit zo'n gezin bezig te houden. Mijn neefje Ira Glass dacht zelfs dat Ben zijn grootvader was, omdat Ben naar hem toe ging om voor opa te spelen als de zijne er niet was. Voor veel kinderen in onze grote familie was hij oom Bennie. Zijn harde kant uitte zich in de manier waarop hij een platenzaak wist te runnen in de armere buurt van Baltimore-centrum, een aan het water gelegen stadsdeel waar zowel Joodse delicatessenwinkels als variététheatertjes te vinden waren. En hoewel dit een ruige buurt was, had mijn vader geen problemen. Hij was iedereen de baas die hem of de winkel bedreigde, en hij kon ze verpulveren. En dat zou hij zonder mankeren doen.

Ben had twee keer bij de mariniers gediend, een keer in Santo Domingo in de jaren 1920 (er waren acht jaar lang Amerikaanse troepen in de Dominicaanse Republiek, een bezetting die nu vrijwel vergeten is) en daarna in de Tweede Wereldoorlog, toen hij op zijn negenendertigste, bijna te oud voor het leger, opnieuw naar het opleidingskamp ging. Hij had een zware training gehad en wilde Marty en mij leren hoe we ons in extreme situaties konden redden. Hij vertelde ons een keer over straatrovers die op South Howard Street een struikeldraad hadden gespannen, vlak bij de winkel.

‘Ik zal jullie vertellen wat er gebeurde,’ begon Ben. ‘Op een avond kwam ik na sluitingstijd de winkel uit, het was ongeveer halftien. Ik struikelde over een draad en viel, en ik wist precies wat het was.’

‘Wat deed je toen?’

‘Ik wachtte hen op.’

Toen ze hem dicht genoeg waren genaderd, greep hij er eentje vast en sloeg hem verrot.

Zoals hij zei ‘Ik wachtte hen op’ wisten we dat hij er klaar voor was.

Ben was in feite op alles voorbereid. In dit soort platenzaken en boekwinkels had je altijd winkeldieven. Je zou ervan staan te kijken wat voor dingen ze in hun broek en onder hun hemd weten te verbergen. Dit was in de tijd van de lp’s, maar die stopten ze net zo goed onder hun hemd. Marty en ik moesten het zeggen als we iemand betrapten.

‘Als je iemand iets ziet stelen,’ instrueerde Ben ons, ‘als je hem iets ziet pakken en onder zijn hemd ziet stoppen, moet je me roepen.’

Dat deden we dus niet, want we wisten wat hij met een winkeldief zou doen. Hij zou zo’n jongen mee naar buiten nemen en hem bewusteloos slaan. Onze vader vond het niet nodig de politie te bellen. Een lesje burgerfatsoen hoefde niet van hem. Het ging hem er alleen maar om dat ze nooit meer in de winkel zouden komen, en dat deden ze ook niet. Maar als je het als zoontje een keer had gezien, wilde je het niet nog eens meemaken. Ik herinner me nog goed dat ik een jonge man een plaat in zijn broek zag steken, en ik liet hem

begaan. Het zou te schokkend zijn geweest om te zien wat er anders zou zijn gebeurd.

Ben de zakenman werkte van negen uur 's ochtends tot negen uur 's avonds. Toen ik nog heel jong was, vroeg ik een keer: 'Papa, hoe hou je het vol in de winkel?'

'Deze winkel is het enige wat ik heb,' antwoordde hij. 'En ik wil van deze ene winkel een zo groot mogelijk succes maken.'

'Wat betekent dat?'

'Ik wil zien hoeveel geld ik kan verdienen. Als ik dit op de rails krijg, geeft me dat voldoening.' Hij meende het echt. Hij werkte onvermoeibaar door en eindigde met een behoorlijk goede zaak.

Ben was typerend voor de generatie die geen vervolgopleiding kreeg. Ik weet niet eens of hij de middelbare school heeft afgemaakt. Hij was een van die jongens die op een gegeven moment gewoon gingen werken. Zijn twee oudere broers werden arts, hij niet. Toen hij jong was, stonden hij en zijn broers op Baltimores straathoeken kranten te verkopen. Dat zal zijn geweest toen ze zo'n twaalf, dertien jaar oud waren. Terwijl ze daar stonden, speelden ze blind-schaak. Ze speelden ook blinddammen, wat trouwens moeilijker is. Bij blindschaken weet je tenminste wat de stukken zijn. Bij blinddammen is het moeilijker om het bord voor je te zien omdat alle stukken, afgezien van hun witte of zwarte kleur, allemaal hetzelfde zijn.

Mijn vader leerde mij ook blindschaken. Ik zat bij hem in de auto en hij zei dan: 'e2-e4,' waarop ik zei: 'e7-e5.' Hij zei: 'Pg1-f3' en ik zei: 'Pg8-f6.' Zo namen we samen een spel door en leerde ik schaken te visualiseren. Ik was toen misschien zeven of acht jaar oud en kon dat al. Toen ik jaren later leerde visualiseren, ontdekte ik dat ik dat talent al op jonge leeftijd had ontwikkeld. Visualiseren is een standaardoefening in een paar esoterische tradities waarin ik me heb verdiept. Je ontwikkelt daarbij onder meer een ongelooflijke helderheid, zodat je echt alles kunt zien. Ik ontdekte dat veel mensen helemaal niets zagen, maar ik zag het meteen, en dat hielp enorm. Als ik bijvoorbeeld naar een Tibetaans boeddhistisch meditatiefiguur keek, zag ik de ogen, zag ik de handen, zag ik wat die handen

vasthielden, zag ik het hele plaatje. Vrienden van me zeiden dat ze moeite hadden met visualiseren en ik besepte dat het bij mij vanzelf ging. Toen ik me afvroeg waarom dat zo was, herinnerde ik me die potjes schaak die Ben en ik altijd speelden.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zat elk daarvoor geschikt lid van onze familie in het leger. Ik zou net vijf jaar worden toen Amerika ten strijde trok en van onze familie waren er toen geen mannen meer in Baltimore. Mijn moeder vertrok 's ochtends vroeg voor de rest van de dag naar haar werk op school, dus werden we aangekleed door Maud, die ons hielp grootbrengen en met wie we een hechte band hadden omdat ze zo lang bij ons was. Mijn moeder kwam 's avonds op tijd terug om voor ons te koken en daarna ging ze naar het centrum om tot negen uur in de winkel te werken. Alle jaren dat mijn vader weg was, runde Ida de winkel. Overdag waren er werknemers, maar 's avonds en in het weekend was zij er om het geld uit de kassa te halen, de rekeningen te controleren en nieuwe platen te bestellen. Ze wist niet wat Ben wist, maar ze wist wel wat er moest worden gedaan. Ze was niet de enige vrouw die dat deed. De feministische beweging kan achteraf gezien best eens zijn voortgekomen uit de Tweede Wereldoorlog, toen vrouwen vanwege het arbeidstekort veel banen overnamen die daarvoor door mannen werden gedaan. Toen de mannen terugkwamen uit de oorlog, waren hun vrouwen aan het werk en veel van die vrouwen weigerden hun baan op te geven.

Toen na de oorlog de eerste televisies op de markt kwamen, bestelde Ben een televisiebouwpakket. Hij zette hem in elkaar en vanaf dat moment begon hij televisies te repareren. Marty en ik moesten dat ook leren en tot op zekere hoogte deden we dat ook, al werden we er volgens mij nooit zo goed in als Ben. We waren lang niet zo gemotiveerd als hij.

Het enige televisiesignaal dat we in die begintijden ontvingen, kwam uit Washington. Het was een testbeeld. Er was veel sneeuw, zoals we dat noemden. Na een tijdje werden er op zondagmiddag footballwedstrijden uitgezonden. Tegen 1947 of 1948 was er meer programmering nodig, dus verscheen er op de scholen een vroege

versie van wat later een televisieproducent heette, die de kinderen liet musiceren. Ze zonden vaak rechtstreeks vanuit de scholen uit, waardoor ik op mijn tiende en elfde fluit spelend op de tv ben geweest.

Sheppie, Marty en ik begonnen alle drie al heel jong met muziek. Shep en Marty kregen elke week les van een pianolerares, die aan huis kwam, maar ik had voor de fluit gekozen. Vanaf mijn zesde volgde ik groepslessen viool op de Park School, mijn eerste basisschool. De viool sloeg om een of andere reden niet aan, wat eigenlijk heel raar is, omdat ik sindsdien zoveel muziek voor strijkinstrumenten heb geschreven: solo's, kwartetten, sonates en symfonieën.

Ik herinner me wel dat er op mijn school een jongetje zat dat een jaar ouder was dan ik en een fluit had. Ik vond het het mooiste instrument dat ik ooit had gezien of gehoord en wilde niets liever dan fluit spelen. Ik speelde uiteindelijk fluit tot mijn dertigste. In mijn eerste concerten als beroepsmusicus speelde ik zelfs zowel fluit als piano.

Ik merkte al snel dat ik mij soms een weg terug naar huis moest knokken als ik mijn fluit mee naar school nam. De grap van toen was: 'Zeg, zou je niet op de huidfluit willen spelen?' Dat werd geestig gevonden. De huidfluit, hahaha. In de herenhuizen van Noordwest-Baltimore experimenteerden de jonge jongens met macho-gedrag. Ze waren doodsbang voor gay te worden versleten. Alles wat in hun ogen verwijfd was, was taboe en voor hen was de fluit een vrouwelijk instrument. Waarom? Omdat het een lang ding was waar je op blies? Het is een vulgarisatie van een stom idee.

Mijn broer organiseerde de gevechten. 'Oké, we spreken daar en daar af en je gaat met die jongen vechten.'

Ik werd gek genoeg verondersteld het mietje te zijn. Achteraf gezien denk ik dat Marty mij een dienst bewees. Hij zei: 'Waarom vecht je niet gewoon met die jongen? Laat hem zien wie je bent.'

We gingen dus naar het park en die jongen wilde eigenlijk ook niet met mij vechten. Ik was wat kleiner dan hij, maar ik wist dat ik hem in elkaar ging slaan. Ik weet niet hoe ik het deed, omdat ik niets

van vechten afwist. Ik balde gewoon mijn vuisten gaf die jongen ervan langs. Ten slotte trokken ze mij weg. Ik was misschien negen of tien jaar. Ik was niet uitgesproken dapper en hield niet van vechten, maar ik had het gevoel dat ik wel moest. Die jongen had een meter tachtig meter lang kunnen zijn en dan nog zou ik hem lens hebben geslagen, dat maakte niet uit. Daarna viel niemand me meer lastig over de fluit.

Toen mijn vader in 1945 thuiskwam van de Mariniers, verhuisde ons gezin vanuit het centrum naar een wijk met halfvrijstaande woningen aan Liberty Road, waar de oude tramlijn 22 liep. Tram 22 zou tot ik in 1952 naar de Universiteit van Chicago vertrok een belangrijke rol in mijn leven spelen. Ik mocht fluitlessen nemen maar er woonde geen leraar in de buurt. Maar tram 22 reed helemaal naar Mount Vernon Place in het centrum, waar het Washingtonmonument staat, tegenover het Peabody-conservatorium. De tram had gele rieten bankjes die meestal vuil waren. Zijn metalen wielen ratteden over rails en hij kreeg zijn elektriciteit van bovenleidingen. Er zat een man voorin, de bestuurder, en er was nog een man, een conducteur, die het geld aannam, tien of twaalf cent. Ik weet niet eens of ik de eerste paar jaar wel heb betaald, aangezien ik onder de twaalf was.

De derde verdieping van het Peabody had een lange gang met aan weerskanten oefenlokalen, en banken waarop ik op mijn leraar wachtte. De vooropleiding van het Peabody had geen fluitleraar, dus werd ik tot het conservatorium toegelaten. Daar kreeg ik les van Britton Johnson, destijds eerste fluitist bij het Baltimore Symphony Orchestra, en een fantastische leraar. Hij was zelf leerling geweest van William Kincaid, de eerste fluitist bij het Philadelphia Orchestra, die alom als een van de beste fluitisten aller tijden werd beschouwd. Wat het fluiten betreft had ik dus een adellijke afstamming.

Meneer Johnson, naar wie inmiddels een herdenkingsprijs is vernoemd, was mollig, woog minstens honderd kilo maar was niet lang, en hij was misschien veertig of vijftig jaar oud en nog altijd op de toppen van zijn kunnen toen ik mijn lessen bij hem begon.

Hij was bijzonder op me gesteld. Hij complimenteerde me en zei dat ik een prachtige embouchure had, wat betekende dat mijn lippen gemaakt waren voor de fluit. Maar hij wist tegelijkertijd dat ik geen fluitist zou worden. Ik weet niet hoe hij dat wist, maar volgens mij dacht hij dat ik uit een sappelend arbeidersgezin kwam dat zijn zoon nooit musicus zou laten worden, en dat mijn eventuele talent nooit tot bloei zou komen.

Na afloop van de les keek meneer Johnson me aan, zuchtte dan en schudde zijn hoofd, minstens een paar keer. Niet omdat ik een slechte fluitist was, maar omdat hij dacht dat ik een heel goede zou kunnen worden. En hij had gelijk, ik had het in me maar dat is nooit echt tot ontwikkeling gekomen. Ik weet niet of meneer Johnson ooit heeft gehoord hoe het met mij is afgelopen. Ik betwijfel het. En als hij het heeft geweten, zal hij verbaasd zijn geweest. Meneer Johnson had namelijk gelijk over de druk van de familie, in die zin dat iedereen mij voortdurend een andere kant op duwde. Maar toen puntje bij paaltje kwam, had hij ongelijk, want ik liet niet met me sollen.

Wat ik eigenlijk wilde, was fluit- én pianolessen. Hoewel Ben en Ida niets zagen in een carrière in de muziek, beschouwden ze muzieklessen beiden als een fundamenteel onderdeel van volwaardig onderwijs. Mijn ouders waren allermindst welgesteld. Mijn moeder verdiende als lerares meer dan mijn vader. Maar hoe weinig ze ook verdienden, wij kregen muziekles. Het financiële huishouden van onze familie stond echter maar één soort les per kind toe, en de fluit werd mijn instrument.

Ik liet me er niet door weerhouden en zat stilletjes in de huiskamer tijdens de pianolessen van mijn broer, die ik aandachtig volgde. Zodra de les was afgelopen en de leraar was vertrokken, sprintte ik naar de piano, die op wonderbaarlijke wijze kort na de verhuizing in ons nieuwe huis was verschenen, en speelde ik de les van mijn broer na. Marty stoorde zich hier natuurlijk vreselijk aan. Hij vond dat ik zijn lessen 'stal'. In ieder geval pestte ik hem door beter te spelen. Hij had half gelijk. Hoewel ik inderdaad een mateloos irritant jonger broertje was, zat ik daar om de les te 'stelen' – niets meer en niets minder dan dat. Marty joeg me achter de piano vandaan en

de woonkamer door, en gaf me onderweg een paar rake klappen. Ik had deze toegangsprijs er graag voor over.

Achteraf gezien was het vrij bijzonder dat ik op mijn achtste 's middags in mijn eentje een tram naar hartje Baltimore nam en na mijn wekelijkse les van een uur diezelfde tram 22 terug naar huis nam. Ik stapte in het donker uit op Hillside Road en rende zo hard ik kon door de laatste straten naar huis. Ik was echt doodsbang in het donker. Ik werd achtervolgd door beelden van spoken en dode mensen, maar het kwam niet bij mij, mijn ouders of leraren op dat ik iets te vrezen had van levende, echte monsters. In het Baltimore van 1945 zou ik die toch niet zijn tegengekomen. Bovendien was ik al snel bekend bij alle tramconducteurs en ze lieten me voor in de tram vlak bij hen zitten.

Uiteindelijk mocht ik extra muziekles nemen, op zaterdagmiddag bij meneer Hart, de eerste percussionist van het Baltimore Symphony. Dit was geen privéles, maar een klasje met zes tot acht kinderen, en ik vond het vooral leuk om de pauk te bespelen. Ik schrijf nu met veel plezier voor alle slaginstrumenten, maar destijds waren er ook lessen in partituurlezen en solfège, waar ik om een of andere reden een hekel aan had. Als volwassene en zelfs nu, als ervaren musicus, heb ik iets vreemds ontdekt in de wijze waarop ik muziek hoor. Ik kan mijn vinger er niet op leggen. Het moet iets in mijn gehoor zijn geweest dat niet, nou ja, normaal was. Nadia Boulanger, de fantastische lerares bij wie ik meer dan twee jaar heb gestudeerd in Parijs, deed eindeloos 'hoor'-oefeningen met me. Volgens mij was het probleem opgelost, hoewel ik eigenlijk nooit goed heb begrepen wat het eigenlijk was. En nu is er niemand meer aan wie ik het kan vragen.

Mijn broer Marty en ik begonnen in de zaak te werken toen we elf en twaalf jaar oud waren. Het was onze taak om 78-toerenplaten te breken – echt te breken – zodat Ben het retourgeld kon innen dat je in die tijd voor gebroken platen kreeg. Eind jaren veertig betaalden de grote platenmaatschappijen winkeliers tien cent voor elke plaat die onderweg naar de winkel beschadigd was, of eigenlijk om elke

reden. Om het geld te kunnen innen, moesten de platen worden geordend naar maatschappij en het label moest intact zijn. Marty en ik kregen vele dozen vol platen die onverkoopbaar bleken te zijn. En die kwamen ook niet allemaal uit General Radio, de winkel van onze vader. Hij zette een tweede handeltje op dat ongewenste voorraad opkocht van andere kleine zaken in heel Maryland, Virginia en West Virginia. Ik weet nog dat hij voor die gave winkeldochters vijf cent gaf. Marty en ik braken ze, verpakten ze opnieuw in dozen voor de verschillende maatschappijen – RCA, Decca, Blue Note, Columbia – en Ben verkocht ze terug aan die maatschappijen voor tien cent. Dat was een verdubbeling van zijn geld en het hield ons redelijk bezig en tevreden. Marty en ik waren bijna altijd in het souterrain van de zaak, waar we platen sorteerden of braken, en anders bij John op de radioafdeling, waar we buizen testten en probeerden te helpen bij de reparatie van die oude buisradio's.

Ben had ook klanten die luisterden naar wat wij 'boerenkinkel-muziek' noemden. Hij maakte reclame voor zijn platenzaak op radiostations in de Appalachen in West Virginia en mensen daar bestelden platen bij hem, die hij hun opstuurde. Ik geloof niet dat hij die muziek nu zo goed vond, maar hij wist er wat van en ik ook.

Toen Marty en ik iets ouder waren, opende hij een winkel in het Afro-Amerikaanse gedeelte van de stad en mijn broer en ik verkochten die zomer R&B-platen aan andere jongeren die niet veel ouder waren dan wij. Ik luisterde naar alle popmuziek die toen uitkwam. Ik hield van de vitaliteit ervan, van de inventiviteit, van de humor. Wat later, met de opkomst van muzikanten zoals Buddy Holly halverwege de jaren vijftig, klonk de vroege rock-'n-roll mij in de oren als een versie van de Appalachen-muziek. Die kwam volgens mij daarvandaan. Elektrische gitaren kwamen in de plaats van de banjo's en de baslijnen werden nu ingevuld door elektrische bassen, samen met off-beatdrumspel. Ik hield van de rauwe kracht ervan.

Mijn broer en ik deelden thuis een kamer. We hadden een inloopkast waarin onze kleren lagen; we hadden twee bedden gescheiden door een nachtkastje en we hadden een raam dat uitkeek op de trap

die naar de eerste verdieping van onze twee-onder-een-kapwoning leidde. Het was gemakkelijk om 's avonds ongezien uit te gaan, dus glipten we naar buiten om Good Humor-ijsjes te kopen; we hoorden de ijscoman met zijn belletje de straat in komen. Toen we wat ouder waren, deden we ondeugender dingen. Iemand van onze groep had een windbuks en we schoten lantaarns uit in de steeg. Ik geloof niet dat we ooit zijn betrapt.

Mijn zusje Sheppie had oudere vriendinnen en toen zij op de middelbare school zat en wij nog op de lagere leek het verschil tussen tien en twaalf heel groot. Sheppie werd ook veel beschermder opgevoed dan Marty en ik, en meer op haar vingers gekeken. Ze zat op particuliere scholen en had haar eigen sociale leven voor ze ging studeren aan Bryn Mawr.

Ik zag Sheppie wat meer toen we naar het quaker-zomerkamp in Maine gingen. Het was niet zozeer een kamp als wel een groot oud huis met zeven of acht slaapkamers. Ze namen kinderen in de leeftijd van twaalf tot achttien aan, en ik was een van de jongsten. Er waren geen echte leiders, maar drie of vier oudere quakervrouwen die voor ons zorgden en het was net één grote familie. We speelden tennis, gingen bootje varen en bezochten elke donderdagavond het dansfeest van de boerenbond.

De school waarop we zaten toen we heel klein waren, had een paar quakerleraressen en Ida was zeer op hen gesteld. Ze had ook quakervrienden die in het onderwijs zaten. Ze waren natuurlijk pacifist en zeer maatschappelijk bewust. Ik kan me niet herinneren dat ik ooit bij een quakermeeting ben geweest, maar ik weet wel iets van hun geloof en ik stond altijd sympathiek tegenover die ideeën, net zoals Ida en Ben. Ze hadden maatschappelijke verantwoordelijkheid en verbondenheid met de wereld hoog in het vaandel staan.

De quakerfilosofie komt overeen met ideeën die ik later ontwikkelde. Ik heb nooit een quaker willen worden, maar ik stuurde mijn eerste twee kinderen wel naar een quakerschool in Manhattan, Friends Seminary aan Fifteenth Street, ter hoogte van Second Avenue. Hun filosofie over leven, werken en geest sprak me aan. Van de quakers leerde ik fundamentele ideeën over maatschappelijke

verantwoordelijkheid en geweldloze verandering. Wanneer het leven van mensen zulke ideeën reflecteert, wordt hun gedrag vanzelf onderdeel van een groter geheel.

Bij een jeugd in Baltimore in de jaren veertig was bioscoopbezoek op zaterdagavond vaste prik. We zagen dan twee speelfilms en voorfilms en journaals. Zo hoorden we over de oorlog. Ik herinner me nog goed dat ik, nadat de Duitsers waren verslagen – ik was toen acht – nieuwsbeelden zag van Amerikaanse soldaten die de concentratiekampen binnengingen. Niemand vond dat vreemd; er waren geen waarschuwingen dat die beelden weleens schokkend konden zijn. In die filmpjes zag je echt schedels en stapels menselijke boten. Je zag wat de soldaten zagen toen ze er binnenliepen want de camera's kwamen meteen na de soldaten.

De Joodse gemeenschap wist dat er vernietigingskampen in Duitsland en Polen waren. Ze wisten het doordat ze soms brieven of berichten kregen van mensen die eruit waren ontsnapt, maar het was in Amerika niet algemeen bekend of het werd niet geloofd, en de regering deed er ook niets mee. Na de oorlog arriveerden er vluchtelingen in Amerika en mijn moeder begon meteen te helpen. In 1946 was ons huis een tijdelijk opvanghuis geworden, een plaats voor overlevenden die nergens heen konden. Een aantal mensen logeerde een paar weken bij ons tot ze elders werden gehuisvest. Als jong kind was ik bang. Ze zagen er anders uit dan iedereen die ik kende. Het waren broodmagere mannen met nummers op hun pols getatoeëerd. Ze spraken geen Engels en ze zagen eruit alsof ze recht uit de hel kwamen, wat in feite ook zo was. Ik wist dat ze iets vreselijks hadden overleefd. We hadden op de bioscoopjournaals gezien hoe de kampen eruitzagen en toen ontmoetten we de overlevenden die daarvandaan kwamen.

Mijn moeder was maatschappelijk geëngageerd, veel meer dan vrijwel iedereen om haar heen. Anderen nodigden deze mensen niet bij hen thuis, maar Ida raakte nauw betrokken bij de herhuisvesting van de vluchtelingen die uit Europa binnenstroomden. Ze maakte onderwijsplannen voor hen zodat ze Engels konden leren, vaardigheden konden ontwikkelen en zich een plaatsje in Amerika

konden verwerven. Mijn beide ouders belichaamden vriendelijkheid en zorgzaamheid, waarden die ze aan hun kinderen doorgaven.

Mijn zusje Sheppie heeft het grootste deel van haar werkzame leven hetzelfde gedaan. Ze was jarenlang bij het International Rescue Committee, dat wereldwijd helpt bij humanitaire crises. Wat recenter heeft ze bij KIND gewerkt: Kids in Need of Defense, dat zich bezighoudt met de huidige immigratiecrisis aan de zuidgrens van de Verenigde Staten.

Zoals in veel seculiere Joodse gezinnen waren er bij ons thuis geen religieuze regels, hoewel we soms met Pascha bij een familielid op bezoek gingen. Onze buurt was ongelovig. In de kersttijd hingen er kerstlichtjes in de bomen voor de huizen en op de daken prijkten de Kerstman en zijn rendier. Mijn klasgenoten waren niet Joods en als ik tijdens de feestdagen bij hen thuis kwam, was ik altijd jaloers dat zij een kerstboom en een kerstsok hadden.

Er waren delen van Baltimore waar mensen bordjes met ‘Geen honden, geen Joden’ in hun tuin hadden staan. Als kind begreep ik niet wat het betekende dat mensen zulke bordjes neerzetten. Maar als ik de stadsbus nam van Zuidoost-Baltimore naar het noordwesten, waar wij woonden, en een groot deel van de stad doorkruiste, kwam ik door Roland Park. Deze wat chiquere buurt, niet ver van de Johns Hopkins Universiteit, met mooie, grote huizen met mooie, grote gazons, was zo’n plaats waar ik die bordjes zag. Ik begreep er niets van, maar dat heb ik altijd bij dat soort vooroordelen.

Nu ik eraan terugdenk, kenden we heel veel Joodse mensen. Er kwam zelfs niemand bij ons langs die niet Joods was. Het was een zeer hechte gemeenschap, ook al waren we niet belijdend en spraken we geen Hebreeuws – dat deed niemand. Maar elke zondagochtend zei mijn vader: ‘Kom, knul, we gaan bagels halen’, en dan reden we naar een van de oude deli’s in Oost-Baltimore en kochten we bagels, zuurkool en pickles uit het vat om mee naar huis te nemen. De broers van mijn moeder wilden dat we naar de Hebreeuwse school zouden gaan, dus gingen Marty en ik een paar middagen per week, tot we dertien waren. Maar in plaats van dat we die lessen bijwoonden, gingen Marty en ik – hij was de leider – meestal naar

een poolbiljartzaal in de buurt van de synagoge en biljartten we tot kwart voor zes, wanneer het tijd was om naar huis te gaan. Mijn moeder zat in de schoolbibliotheek, mijn vader in zijn platenzaak en niemand wist wat we uitspookten.

De paar woordjes Jiddisch of Hebreeuws die we kenden, hadden we van onze grootouders geleerd. Mijn moeders familie kwam uit Rusland en die van mijn vader uit Letland. Mijn moeders familie woonde op Brookfield Avenue nummer 2028 en wij op woonden op 2020, dus ze waren vlakbij en mijn moeder ging vaak bij haar ouders op bezoek. Voor zover ik me kan herinneren waren ook zij niet belijdend, maar ze spraken Jiddisch met elkaar en als wij in de kamer waren, hoorden we dat. In de jaren dat ik hen heb meegemaakt, en ik moet toen heel jong zijn geweest, begreep ik alles wat ze zeiden.

Mijn moeders vader was begonnen als voddenraper, wat in die tijd heel gewoon was. Ze gingen de straat op en raapten alles wat iets waard was op. Later ging Ida's vader met een mal betonblokken maken om te verkopen, en dat mondde uit in een bouwbenodigdhedenzaak. Vervolgens ging hij triplex verkopen. Toen hij stierf, was dat een bedrijf geworden. Hij begon met een klein zaakje en tegen de tijd dat ik volwassen was, bezaten zijn zonen, mijn moeders broers, onroerend goed en waren ze zakenlieden geworden.

De meeste musici in de familie waren van mijn vaders kant. Mijn nichtje Cevia studeerde als pianiste klassieke muziek en andere mensen zaten in het variété. Sommige familieleden waren klassiek geschoolde musici en sommige zaten in de wereld van de popmuziek. Mijn vaders grootmoeder, Frieda Glass, was een tante van Al Jolson, dus er was sprake van bloedverwantschap. De Glassen en de Jolsons waren familie. Ik ontdekte dit toen ik jaren later in Cincinnati speelde en een keurig geklede heer mij zijn visitekaartje gaf. Zijn naam was Jolson en hij was tandarts.

'Ik ben een neef van je,' zei hij.

'O, je bent een Jolson,' zei ik.

'Ja.'

'Dus de Jolsons en de Glassen zijn echt familie van elkaar?'

'Inderdaad.'

Zoals ik al zei, gaven ze aan mijn moeders kant niet veel om muziek. De roem van Al Jolson zei hun weinig. Baltimore was geen New York, waar de hele Lower East Side vol Italianen en Joden zat en de amusementswereld een van de manieren was om uit het getto te komen. Die wereld liep helemaal door tot Hollywood, waar entertainers als Eddie Cantor, Red Skelton en de Marx Brothers symbool stonden voor die generatie.

Toen mijn vader platen begon te verkopen, wist hij niet welke platen goed waren en welke slecht. Hij kocht alles wat de vertegenwoordigers hem aanboden. Maar het viel hem op dat sommige platen goed verkochten en andere niet, dus als zakenman wilde hij weten waarom bepaalde platen niet liepen. Hij nam ze mee naar huis en luisterde ernaar met de gedachte dat hij geen slechte meer zou kopen als hij kon uitvissen wat er mis mee was.

Muziek die eind jaren veertig niet verkocht was Bartók, Sjostakovitsj en Stravinsky, de modernisten van die tijd. Ben luisterde er keer op keer naar en probeerde te begrijpen wat er niet goed aan was, maar ging juist van hun muziek houden. Hij werd een vurig pleitbezorger van nieuwe muziek en ging die in zijn winkel verkopen. Uiteindelijk kwam iedereen in Baltimore die nieuwe muziek wilde kopen naar hem toe. Hij nam die met hen door. Hij gaf mensen platen en zei: 'Hoor eens, Louie, neem deze mee naar huis. Luister ernaar. Als je het niks vindt, breng je hem terug.' Hij bekeerde mensen. Ze kwamen binnen voor Beethoven en hij verkocht hun Bartók.

Mijn vader was autodidact maar had op den duur een zeer verfijnde en uitgebreide kennis van klassieke, kamer- en contemporaine muziek. Hij kwam thuis, at zijn avondeten en ging dan bijna tot middernacht in zijn leunstoel naar muziek zitten luisteren. Ik pikte die gewoonte al vroeg op en zat dan samen met hem te luisteren. Hij had natuurlijk geen idee dat ik in de kamer was. Ik dacht destijds van niet, tenminste. Tot mijn negende woonden we in zo'n rijtjes-huis met marmeren trap dat je veel zag in de woonwijken van Centraal-Baltimore. De kinderkamers waren pal boven de woonkamer waar mijn vader 's avonds naar muziek zat te luisteren. Ik was dan

om een of andere reden wakker en sloop een eindje de trap achter hem af, waar ik met hem mee ging zitten luisteren. De avonden van mijn kindertijd bracht ik al vanaf heel jonge leeftijd op deze manier met hem door. Die jaren waren voor mij gevuld met de muziek van de geweldige strijkkwartetten van Schubert, de Opus 59-kwartetten van Beethoven, allerlei pianomuziek en ook heel wat ‘moderne’ muziek: vooral Sjostakovitsj en Bartók. De klanken van kamermuziek stroomden mijn hart binnen en werden mijn muzikale basis-vocabulaire. Ik dacht simpelweg dat muziek zo hoorde te klinken. Dat was mijn basis en veel van al het andere werd daar uiteindelijk omheen gestapeld.

Mijn moeder hechtte altijd groot belang aan onderwijs en zette ons op zo goed mogelijke scholen. Mijn broer en zusje gingen naar particuliere scholen maar ik denk dat ze zich geen derde particuliere school konden veroorloven, want ik ging naar een openbare middelbare school, City College. Baltimore was in zijn goede tijd redelijk progressief in zijn ideeën over openbaar onderwijs en ik werd ingeschreven voor een ‘A’-curriculum, een verrijkt onderwijsprogramma met de nadruk op wiskunde en talen. City College is wat we vandaag de dag een *magnet school* zouden noemen. Afgezien van het feit dat de rassen er gescheiden waren, net zoals op alle openbare scholen in Baltimore, heersten er heel vooruitstrevende denkbeelden. Leerlingen met een diploma van het ‘A’-curriculum gingen vaak als tweedejaars naar de universiteit, niet als eerstejaars. Ik wil maar zeggen dat ik al in een uitstekend onderwijsprogramma zat voor de vraag over een vroege toetreding tot de Universiteit van Chicago zich zelfs maar aandiende.

Aangezien mijn moeder bibliothecaresse was op mijn middelbare school, bleef ik na de les vaak in de bibliotheek. Als ik geen andere plannen had, wachtte ik totdat ze de boel afsloot en reed dan samen met haar naar huis. Tijdens het wachten doodde ik de tijd met het doorbladeren van vademecums. Ik droomde er natuurlijk van uit Baltimore te ontsnappen en wist dat mijn uitreiskaartje verbonden zou zijn met een universiteit. Uiteindelijk stuitte ik op het vademecum van de Universiteit van Chicago en ontdekte tot mijn

vreugde dat een middelbareschooldiploma niet vereist was, dat je aangenomen kon worden door simpelweg een toelatingsexamen te doen. Dit was zo ingesteld door de toenmalige voorzitter, Robert Hutchins, die als een van de progressiefste onderwijsdeskundigen van het land werd gezien. Bovendien had hij aan het College van de Universiteit van Chicago ook een 'Belangrijke Boeken'-programma opgezet. Dit idee kwam van Mortimer Adler, een filosoof en onderwijsdeskundige die een lijst had gemaakt van de honderd belangrijke boeken die een persoon moest hebben gelezen om een universitaire titel te mogen krijgen. Het was een imposante lijst: Plato, Aristoteles, Shakespeare, Newton enzovoort. Destijds was een groot deel van het College-curriculum zelfs gebaseerd op die lijst, wat niet hoeft te verbazen.

Deze maas in het toelatingsbeleid waardoor slimme en ambitieuze jonge mannen zonder middelbareschooldiploma naar de universiteit konden, had ongetwijfeld iets te maken met het einde van de Tweede Wereldoorlog en het feit dat duizenden Amerikaanse militairen – GI's –, die uit Europa en Japan terugkwamen, gebruikmaakten van de GI Bill om naar de universiteit te kunnen. Tegen de tijd dat ik kwam kijken, was die al van kracht. Hij bood de mogelijkheid de laatste twee jaar van de middelbare school over te slaan en meteen te beginnen aan het spannende onderwijs dat een grote universiteit te bieden had.

Mijn adviseur op de middelbare school dacht dat deelname aan het toelatingsexamen een uitstekende oefening zou zijn. Het kwam niet in hem op dat ik zou slagen. De test bestond uit een uitgebreide peiling van je onderwijsniveau: wiskunde, opstel schrijven en geschiedenis. Ik dacht er niet lang over na, wat mede te danken is aan de kwaliteit van het onderwijs dat ik kreeg. Ik haalde het examen en werd als 'vroegge nieuweling' aangenomen, maar het halen van het toelatingsexamen was pas de eerste horde. De ware vraag was: zouden mijn ouders mij op zo'n jonge leeftijd ver van huis naar een grote universiteit laten gaan?

Kort nadat ik was aangenomen, kwamen er op een avond twee alumni van de Baltimore Alumni Association van de Universiteit

van Chicago bij ons op bezoek. Ik was die avond vroeg naar bed gestuurd en had geen idee van wat er besproken werd of wat voor garanties er werden gegeven, maar de volgende ochtend zei mijn moeder bij ons gebruikelijke ontbijt van havermout en warme chocolademelk: 'We hebben gisteravond een gesprek gehad en er is besloten dat je naar Chicago mag.'

Ik was volkomen verrast. Het was nooit bij me opgekomen dat er zo snel een besluit zou worden genomen, maar ik was dolblij. Het was alsof mijn hersenpan explodeerde. Ik wist dat ik Baltimore geheel was ontgroeid en klaarstond om een koffer te pakken en mijn jeugd, familie en thuis achter me te laten om mijn 'echte' leven te beginnen (wat dat ook zijn mocht).

Ida toonde zoals altijd weinig emoties. Die had ze wel, maar ze bleven enigszins verborgen. Een vreemd toeval wil dat mijn moeder op haar negentiende afstudeerde aan Johns Hopkins. Ze was daar zelfs de eerste vrouwelijke afgestudeerde, en dat op zo'n jonge leeftijd. Ze werd benoemd tot erelid van de faculteitsclub. Had ze daarom speciaal inzicht in wat een universitaire opleiding voor mij kon betekenen?

Mijn ouders reageerden uiterlijk nogal gereserveerd. Ze praatten er zelfs liever niet over. Mijn zusje Sheppie vertelde me later dat mijn vader degene met de twijfels was geweest en dat mijn moeder per se had gewild dat ik ging. Dit was precies het omgekeerde van wat ik destijds dacht.

'Je ging erheen omdat Ida dat wilde,' zei Sheppie. 'Ze wilde dat je een zo goed mogelijke opleiding kreeg.'

Als mijn moeder trots op me was dat ik was aangenomen, dan liet ze dat nooit merken. Ook haar bezorgdheid en begrijpelijke vrees hield ze voor me verborgen. Ik was in 1952 immers net vijftien jaar oud.

Chicago

De nachttrein naar Chicago, beheerd door de oude B&O Railroad, vertrok iedere dag vroeg in de avond uit het centrum van Baltimore en kwam de volgende ochtend in de Loop in Chicago aan. Het was de enige manier om van Baltimore naar Chicago te komen, of je moest de lange rit door westelijk Maryland, Pennsylvania, Ohio en Indiana maken. In 1952 namen nog maar weinig mensen het vliegtuig, al begonnen commerciële luchtvaartmaatschappijen een alternatief te worden.

Ik was op weg naar de universiteit met twee vrienden van de middelbare school, Sydney Jacobs en Tom Steiner, die ik beiden redelijk goed kende. Maar deze gezamenlijke reis naar het Middenwesten was niet gepland – het was puur toeval. Ze hoorden bij een plaatselijke, zelf opgerichte club die ze de Falanx noemden, een groep van superintelligente nerds die elkaar opzochten voor gezelschap en vermaak. Ik kende ze van de schaakclub Maryland, maar omdat ik een paar jaar jonger was, had ik nooit bij hun zeer gesloten en zeer intellectuele groep gehoord, al werd ik tot op zekere hoogte getolereerd. Maar ik mocht hen allemaal graag, zij en hun vrienden: Irv Zucker, Malcolm Pivar en Bill Sullivan. Dichters, wiskundigen en techno-visionairs van een orde die heel vroeg was en ver afstand van alles wat er nu gebeurt.

We zaten met zijn drieën in de trein en er ontstond voor het eerst en vanzelfsprekend een band. Ik vond het razend spannend om op weg te zijn en had nauwelijks geluisterd naar de preken, waarschuwingen en beloften van Ben en Ida die er uiteindelijk op neerkwamen dat ik altijd kon thuiskomen als het op de Universiteit van Chicago niet goed uitpakte.

‘We kunnen met je school regelen dat als je voor kerst uit Chicago terugkomt, je in je oude klas mag terugkomen,’ zei mijn moeder. Ik wist natuurlijk dat de kans daarop nihil was. Zij zagen de drie maanden voor Kerstmis als een proefperiode. Maar voor mij was het de droom van ieder kind: De Grote Ontsnapping.

Ik deed die nacht geen oog dicht. Kort nadat we het station hadden verlaten, gingen de lichten uit. Het was een simpele oude passagierstrein van het Zuiden naar het Middenwesten, zonder enige voorzieningen. Geen licht om bij te lezen, niets te doen behalve vriendschap sluiten met de geluiden van de nachttrein. De wielen op de rails maakten eindeloze patronen en ik werd er vrijwel meteen door gegrepen. Toen ik jaren later studeerde bij Alla Rakha, de fantastische tablaspeler en muziekpartner van Ravi Shankar, oefende ik de eindeloze cycli, opgebouwd uit cellen van twee en drie noten, die de kern van het Indiase talasysteem vormen. Zo leerde ik hoe je een ogenschijnlijke chaos als een eindeloze reeks verschuivende ritmes en patronen kon horen. Maar in deze gedenkwaardige nacht wist ik daar nog helemaal niets van. Al had ik als jongetje eindeloos tussen Baltimore en Chicago gependeld, het zou hierna gek genoeg veertien jaar duren voor ik weer serieus met de trein reisde. Dat was tijdens mijn eerste ontdekkingsstocht door India, waar je alleen maar per trein kon reizen. De feiten van het reizen waren hetzelfde en soms zelfs identiek. Maar mijn manier van horen was in die jaren ingrijpend veranderd. Je denkt misschien dat de treinen uit *Einstein on the Beach* uit eenzelfde hoek kwamen, maar nee, dat was niet zo. Die treinmuziek kwam heel ergens anders vandaan, waar ik later op terugkom. Het ging erom dat de wereld van de muziek – haar taal, schoonheid en mysterie – zich al bij mij aandienende. Er was al een verandering ingezet. Muziek was niet langer een metafoor voor de echte wereld, hierzo. Zij werd het tegenovergestelde. De ‘hierzo’-dingen waren de metafoor en het echte was, en is nog steeds, de muziek. Nachttreinen kunnen zulke dingen laten gebeuren. De geluiden van het dagelijks leven kwamen bijna onopgemerkt bij me binnen.

Chicago voelde meteen veel meer aan als grote stad dan Baltimore. Het had moderne architectuur, niet alleen maar Frank Lloyd Wright maar ook de kenmerkende gebouwen van Louis Sullivan, die wat ouder waren. Het had een toporkest: het Chicago Symphony Orchestra, gedirigeerd door Fritz Reiner; het Art Institute of Chicago, met zijn collectie Monets; en zelfs arthousebioscopen. Chicago was een echte stad, die voorzag in de behoeften van mensen met serieuze culturele interesse, op een manier waarop Baltimore dat niet kon. Chicago was ook een stad waar je jazz kon horen die je nooit in Baltimore zou horen (ik wist niet eens waar de jazzclubs waren in mijn geboortestad). Als je in Baltimore naar een goed Chinees restaurant wilde, moest je naar Washington rijden, maar in Chicago hadden we alles.

De universiteit strekte zich uit van Fifty-Fifth Street tot Sixty-First Street, aan beide zijden van de Midway, die tijdens Chicago's World's Columbian Exposition in 1893 het toneel van de extra attracties was. Fifty-Seventh Street bestond uit restaurants en bars, en de jazzclubs van de Southside, zoals de Beehive, lagen aan Fifty-Fifth Street. Ik was natuurlijk te jong voor sommige clubs waar ik heen wilde, aangezien ik vijftien jaar was en er ook zo uitzag. Tegen de tijd dat ik zestien of zeventien was, was ik iets gegroeid dus kon ik naar de Cotton Club, vlakbij aan Cottage Grove, en ook naar de clubs in het centrum. De portiers leerden me na verloop van tijd kennen omdat ik daar altijd door het raam stond te gluren – en luisterde. Op den duur zeiden ze dan: 'Vooruit, knul, kom maar binnen.' Ik kon geen drankje kopen, maar ze lieten me bij de deur zitten en naar de muziek luisteren.

De eerste dag van mijn introductie als eerstejaars liep ik een lokaal binnen en het eerste wat me opviel was dat er zwarte studenten waren. Je moet het bekijken vanuit het perspectief van een jongen die opgroeide in het Zuiden – want daar lag Baltimore. Op mijn scholen daar had niet één Afro-Amerikaanse leerling gezeten. Ik leefde in een wereld waarin rassenscheiding doodnormaal was en buiten discussie stond. Dit was mijn bekering, ik, een jongen uit een grensstaat, een zuidelijke staat die van top tot teen gesegregeerd

was: zijn restaurants, bioscopen, zwembaden en golfbanen. Het was een openbaring.

Het College van de Universiteit van Chicago was in die tijd nogal klein en telde misschien nog geen vijfhonderd jongerejaars, alle vier jaren van het gebruikelijke programma meegeteld. Maar het maakte deel uit van de grotere universiteit met haar faculteiten – handel, rechten, medicijnen – en vakgroepen gewijd aan natuurwetenschappen, geesteswetenschappen, sociale wetenschappen, theologie en de kunsten, en het Oriental Institute. De relatie tussen het College en die grote universiteit was verrassend hecht en heel wat mensen van die grote faculteiten gaven les op het College. Het werd destijds als een Europees systeem gezien, hoewel ik geen idee heb of dat ook klopte. De klassen waren klein en bestonden uit twaalf of minder studenten met één professor; we kregen nooit les van ouderejaars. We zaten samen om een ronde tafel en namen onze leeslijsten door: een klassieke werkgroepvorm. Er waren een paar hoorcolleges, maar niet veel, en er waren ook nog laboratoriumlessen voor het vak natuurwetenschappen.

Wanneer een werkgroep was afgelopen, gebeurde het heel vaak dat de discussie die aanvankelijk met de leraar was begonnen, zich voortzette in de koffiebar aan het plein in het midden van de campus. Dat was eigenlijk het hele idee. De werkgroepvorm was iets wat je gemakkelijk kon reproduceren in een koffiebar, omdat het in feite hetzelfde was.

Er werd op de school aan sport gedaan, maar we hadden in die tijd geen football-, basketbal- of honkbalteam. Ik wilde iets actiefs doen, dus ging ik naar het mededelingenbord van Lichamelijke opvoeding en zag daar dat ze mensen nodig hadden voor het worstelteam. Ik had geworsteld op de middelbare school, dus meldde ik me aan, met een gewicht van zo'n 53 kilo. Ik deed het tot in het tweede of derde jaar van de competitie met scholen uit de buurt behoorlijk goed met het team. Toen werd ik door een boerenjongen uit Iowa zo vernietigend en snel verslagen dat ik voorgoed de brui aan worstelen gaf.

De Universiteit van Chicago stond bekend om haar docenten. Ik

herinner me nog levendig mijn eerstejaarscollegereeks scheikunde. De docent was Harold C. Urey, die de Nobelprijs voor scheikunde had gewonnen. Hij had besloten het scheikundecollege voor eerstejaars aan zeventig tot tachtig studenten te geven en hij legde een aanstekelijk enthousiasme voor zijn onderwerp aan de dag. We begonnen om acht uur 's ochtends, maar er zaten geen slaapkoppen in die groep. Professor Urey leek precies op dr. Van Helsing uit de Dracula-film uit 1931 van Tod Browning – de dokter die een van Dracula's slachtoffers onderzoekt en zegt: 'En dezelfde twee plekken op de keel.' Wanneer zie je nu nog een eerste- of tweedejaarsstudentje met een Nobelprijswinnaar in dezelfde ruimte, laat staan dat die hun college geeft over het periodiek systeem? Volgens mij moet hij hebben gedacht: er moeten toch jonge mensen zijn die later natuurwetenschapper willen worden.

Professor Urey gaf college als een acteur, liep heen en weer voor het grote schoolbord, zette daar onbegrijpelijke tekens op (ik begreep niet wat hij deed; ik wist alleen dat het iets met het periodiek systeem te maken had). Zijn college was net een voorstelling. Hij was bevlogen van zijn vak en kon niet wachten om om acht uur 's ochtends te beginnen. Wetenschappers van dat niveau zijn in zekere zin kunstenaars. Ze houden hartstochtelijk van hun onderwerp en Urey was er zo eentje. Ik kan me zelfs niets van de scheikunde herinneren. Ik ging er alleen maar voor zijn voorstelling heen.

In mijn tweede jaar volgde ik een kleine werkgroep sociologie bij David Riesman, die samen met Reuel Denney en Nathan Glazer *The Lonely Crowd* had geschreven, een heel beroemd boek in die tijd. Het zou nu misschien een beetje achterhaald lijken, maar in de jaren vijftig bracht het een nieuwe manier van denken. De stelling van het boek was simpel: er zijn drie soorten mensen, naar binnen gerichte, op anderen gerichte en op traditie gerichte. Dit werden persoonlijkheidstypen. De naar binnen gerichte mens is iemand zoals professor Urey, of een kunstenaar – iemand die nergens om geeft behalve om datgene wat hij wil doen. De naar buiten gerichte mens ontleent zijn eigen identiteit aan de goedkeuring van de wereld om hem heen. De op traditie gerichte mens vindt het belangrijk

uit het verleden overgeleverde regels te volgen. Wanneer je dat boek leest, begrijp je meteen dat de naar binnen gerichte mensen de interessantste zijn.

Dr. Riesman had acht tot tien studenten in zijn werkgroep – niet meer dan dat – en ik vond hem meteen aardig. Hij was net zoals Urey een briljante man en kwam uit een generatie van sociologen die, in navolging van de antropologen Margaret Mead en Ruth Benedict, antropologische methoden gebruikten voor de analyse van het moderne stadsleven. Mijn relatie met dr. Riesman ging veel verder dan het klaslokaal. Zijn zoon Michael Riesman, die ongeveer vijf jaar oud was in de tijd dat ik les kreeg van zijn vader, werd vijfentwintig jaar later de muzikaal directeur van het Philip Glass Ensemble.

Toen het ensemble in de jaren zeventig op Harvard speelde, gaf dr. Riesman daar les. Michael kwam naar me toe en zei: ‘Mijn vader is hier bij het concert.’

‘O, ik wil dr. Riesman heel graag zien,’ zei ik.

‘Dr. Riesman, herinnert u zich mij nog?’ vroeg ik toen ik hem zag.

‘Natuurlijk,’ antwoordde mijn professor van weleer.

Ik zag niet echt een reden waarom hij zich mij na al die tijd zou moeten herinneren, hoewel ik eerlijk gezegd wel ooit met hem in aanvaring kwam toen ik tijdens de werkgroep tegen zijn ideeën inging. Ik beweerde toen dat de drie categorieën mensen die hij noemde heel sterk leken op de endomorfe, ectomorfe en mesomorfe typen die waren benoemd door een antropoloog die het menselijk lichaam bestudeerde.

‘Dacht je dat?’ had hij mij gevraagd.

‘Ik denk dat het absoluut hetzelfde is,’ zei ik.

Hij keek me aan alsof ik gek was. Het grappige is dat als ik een idee had en ik dacht dat ik gelijk had, ik er niet van af kon worden gebracht en misschien herinnerde hij zich mij daarom. Ik was een tweedejaarsstudent, zestien jaar oud en hij was destijds halverwege de veertig. Waarom kon ik niet gewoon mijn mond houden? Eerlijk gezegd deed ik dat nooit. Een paar jaar later had ik eenzelfde soort

confrontatie met Aaron Copland, toen hij en ik een discussie hadden over orkestratie.

In de zomer van 1960, vier jaar nadat ik in Chicago was afgestu-deerd, was Copland te gast bij het orkest van het Aspen Music Festival and School, waar ik vanuit Juilliard heen was gegaan om een zomercursus te volgen bij Darius Milhaud, een geweldige componist en leraar. Het orkest speelde op het festival een paar stukken van Copland en die had via Milhauds klas een aantal studenten uitgenodigd om hem hun composities te laten zien tijdens een persoonlijke ontmoeting. Ik bracht hem een van mijn stukken, een vioolconcert voor vioolsolo, houtblazers (fluit, klarinet, fagot), koper (trompetten, hoorns, trombones) en percussie.

Meneer Copland bekeek de eerste bladzijde. Ik had er met potlood een thema voor de viool in aangebracht – het lijkt heel erg op wat ik nu doe en het verbaast me dat ik daar toen al aan dacht – en elke lage noot van het thema speelde ik op de hoorn. Dus de viool deed da-da, da-da, da-da, en de hoorn nam de onderste noten, wat de tegenmelodie werd. Ik vond het een heel goed idee.

Meneer Copland bekeek het en zei: ‘Je zult die hoorn niet horen.’

‘Natuurlijk wel,’ antwoordde ik.

‘Nee, die zul je niet horen.’

‘Ik zal hem horen.’

‘Je zult hem niet horen.’

‘Het spijt me, meneer Copland. Ik zal hem horen.’

Meneer Copland raakte hevig geïrriteerd door mij en dat was zo goed als het einde van mijn les. Hij had alleen de beginpagina van het stuk gezien. We waren niet verder dan de eerste acht of tien maten gekomen.

Wat mankeert mij toch? dacht ik. Meneer Copland was veel ouder dan ik. Hij was een *echte* componist, een beroemde. Hij had studenten uitgenodigd hem hun composities te laten zien – een buitenkansje – en ik had het totaal verpest. Ik kreeg één les van Aaron Copland en we kregen ruzie en hij gooide me er min of meer uit.

Later bleek dat ik inderdaad gelijk had, tenminste die keer. Bij een

studentenopname een jaar later, op Juilliard, hoorde je beslist die hoornpartij, die het vioolthema van een tegenmelodie voorzag. Je hoorde haar glashelder. Ik vind het jammer dat ik geen contact heb gehouden met meneer Copland, anders had ik hem die opname gestuurd.

Zulke oorspronkelijke en professionele onderzoekers en academici hadden grote invloed op onze jonge geesten. Dit topniveau was overal: in de filosofie, wiskunde, klassieke studies. Maar vreemd genoeg waren de podiumkunsten in het geheel niet vertegenwoordigd. Er was geen dans-, theater- of muziekopleiding. Aan de andere kant werden er aan de Universiteit van Chicago ook zulke radicale studies onderwezen dat we nauwelijks wisten wat ze eigenlijk uitvoerden. Een van die groepen was de Commissie voor sociaal denken, een afstudeerprogramma. Je diploma halen aan het College en toetreden tot de Commissie als afstudeerstudent – om, zeg maar, geaccepteerd te worden door de Commissie – zou voor sommigen de vervulling van een droom zijn geweest. Het onderwijzend personeel bestond uit schrijvers, wetenschappers en denkers. Het waren mannen en vrouwen die sommigen op het College – inclusief ikzelf – diep, bijna verbeten bewonderden en we probeerden hen zo goed mogelijk na te doen: dat waren in die tijd onder meer Saul Bellow, Hannah Arendt en Mircea Eliade.

Bellows grote roman van die tijd was *The Adventures of Augie March*, het verhaal over het leven van een man en het zoeken naar identiteit vanaf de jeugd tot aan de volwassenheid. Ik was een grettige lezer en de twee schrijvers uit Chicago die mij het meest interesseerden waren Saul Bellow en Nelson Algren, schrijver van *The Man with the Golden Arm*, over de strijd van een heroineverslaafde om clean te blijven, en *Walk on the Wild Side*, waarin Algren ons voorhoudt: ‘Speel nooit kaart met een man die Doc heet. Eet nooit in een tent die Mama heet. Slaap nooit met een vrouw wier problemen groter zijn dan de jouwe.’

Wat ik bij Bellow en Algren bewonderde, was dat ze je reinste spreektaal – en niet zomaar spreektaal maar vulgaire taal – als ex-

pressiemiddel gebruikten. Tot dan toe had ik een grote voorliefde voor schrijvers als Joseph Conrad, die zeer fraai vroegtwintigste-eeuws proza schreven, maar deze nieuwe schrijvers gebruikten de taal van de straat.

Ik heb Bellow nooit gezien op de campus, maar we kenden hem allemaal. De jongeren in Chicago waren idolaat van hem en Algren, omdat zij Chicago wáren. Ze waren niet New York, ze waren niet San Francisco. Toen ik naar Chicago ging, pikte ik de Chicago-jazz, de Chicago-folkmuziek op – mensen zoals Big Bill Broonzy en Charlie Parker en Stan Getz. Al die mensen werkten in Chicago.

Zoals zo vaak gebeurt bij een uitstekende school of universiteit, straalde de aura van de Universiteit van Chicago veel verder dan haar buurt Hyde Park en ook de South Side, wat dat betreft. In haar schaduw kwamen schrijvers, dichters en denkers tot leven. Deze grotere wereld omvatte theatergroepen en avant-garde-bebopjazzclubs, zoals de Beehive aan Fifty-Third Street of de Cotton Club aan Cottage Grove. Het gerucht ging zelfs, en misschien was het waar, dat Alfred Korzybski, de geleerde en schrijver van *Manhood of Humanity* en *Science and Sanity*, in Hyde Park had gewoond en gewerkt. Hij was een vroeg pleitbezorger van de semantiek en een radicaal denker die mij om een of andere reden aansprak. Misschien voelde ik me aangetrokken tot zijn ideeën over geschiedenis, tijd en onze menselijke aard – hij muntte het begrip *time-binding*, wat inhoudt dat de menselijke cultuur het gevolg is van de overdracht van kennis door de tijd heen. Ik heb dit boek in geen jaren gezien of zelfs maar iets over hem gehoord. Misschien is hij nog zo'n grote ziel, een soort Amerikaanse Mahatma, die ergens in bibliotheken en ons collectieve geheugen terug te vinden is.

Zoals ik al vroeg ontdekte, waren de academische regelingen die voor het College waren opgesteld buitengewoon aantrekkelijk. We kregen colleges toegewezen (er waren maar liefst veertien college-reeksen, elk van drie kwartalen lang – herfst, winter, lente). Aanwezigheid was echter niet verplicht en werd zelfs niet geregistreerd. Er waren elk kwartaal examens waaraan de studenten konden meedoen. Die waren strikt genomen facultatief en de cijfers werden niet

meegeteld voor het al of niet slagen voor het college. De colleges die als de kern van het curriculum werden beschouwd, bestonden uit drie niveaus in natuurwetenschappen, sociologie en geesteswetenschappen. Vijf andere colleges completeerden de veertien. De enige vereiste om te slagen was de voltooiing daarvan.

Aan het eind van het studiejaar, in mei, was er echter een 'uitgebreid' examen voor de colleges waarvoor de student zich had ingeschreven. Elk van die examens duurde een hele dag en er moest ter plekke ten minste één opstel worden geschreven. Het onderwerp van dat opstel was uiteraard niet bekend van tevoren, dus dit kon natuurlijk een afschuwelijke ervaring zijn, wat vaak ook zo was. Er was echter aan het begin van het academisch jaar voor elke collegereeks een leeslijst beschikbaar. De leesstof zelf was te koop in de boekhandel van de universiteit, ofwel als aparte boeken ofwel als een verzameling artikelen in een syllabus.

De eenvoudigste en meest directe manier om je op het uitgebreide examen voor te bereiden was voor elke collegereeks de boeken en syllabus te kopen en drie kwartalen lang simpelweg de werkgroepen, colleges of laboratoriumlessen voor zo'n reeks bij te wonen. Ik heb dat pad eerlijk gezegd nooit gevolgd. Er waren misschien wel mensen die dat deden, maar ik heb ze in al mijn jaren daar nooit ontmoet.

Er waren een paar problemen die dat ideale plan moeilijk te volgen maakten. Het grootste probleem was inherent aan de cultuur van de universiteit zelf. Het zat zo: hoewel we aan bepaalde werkgroepen waren toegewezen, waren we vrij om 'toehoorder' te zijn bij elke collegereeks die we leuk vonden, zowel op het College als op de universiteit. Je vroeg de professor simpelweg toestemming om erbij te mogen zijn. Ik heb nooit gehoord dat zo'n verzoek werd afgewezen. We werden natuurlijk aangemoedigd om onze toegewezen collegereeksen bij te wonen, maar dat was geen vereiste en uiteindelijk was het behalen van het uitgebreide examen het enige wat echt telde. In theorie kon je dus alle lessen en examens overslaan en alleen het uitgebreide doen. Maar dat deed ook bijna niemand. Ik geloof dat velen van ons de middenweg kozen. We legden de nadruk

op onze eigen collegereeks, maar ‘grasduinden’ in heel het onderwijsaanbod van de universiteit.

Zo rond eind maart, begin april, wanneer we ontdekten dat we achterliepen met onze leeslijsten, begonnen we als gekken de ontbrekende teksten te lezen. Het was ook handig als je iemand vond die goede aantekeningen van gemiste lessen had gemaakt en bereid was die met jou te delen, maar dit was niet waarschijnlijk. Ik gooide in feite de boel op slot. Ik ging naar de boekhandel, kocht de boeken en begon die *langzaam* te lezen. Ik las alles. Het voordeel hiervan was dat alles nog vers in mijn hoofd zat bij de examens. Ik was niets vergeten omdat ik om te beginnen al amper iets had geleerd. Ik straalde dus nooit bij examens. In mijn eerste jaar deed ik vier examens en haalde een negen, een acht, een zeven en een zes. Mijn moeder schrok zich een hoedje maar ik legde uit dat dat gemiddeld een acht min was.

Het volgende jaar veranderde dat alles in negens, achten en zevens. Ik ontdeed me van de zessen, maar haalde nooit alleen maar negens. Zo’n soort student was ik niet. Ik was niet geïnteresseerd in een goed cijfergemiddelde. Ik ging geen geneeskunde studeren – wat kon mij het schelen? Ik vond die cijfers onbelangrijk. Ze waren geen systematische beoordeling van wat ik wist. Ik was meer geïnteresseerd in contact met iemand zoals Aristotle Skalides, een dolende intellectueel en would-be academicus die geen student was maar die graag met jonge mensen discussies over filosofie hield in koffiebars. Een uur met hem in de koffiebar was als een uur in de collegezaal. Ik was geïnteresseerder in mijn algemene ontwikkeling dan in de colleges. Het maakte mij bijna niet uit bij wie ik studeerde, zolang ik maar de goede leraar had, zo keek ik er ongeveer tegenaan. Ik denk dat dat zo gebleven is. Ik heb in mijn hele leven leraren gevonden, mensen die verder onbekend waren.

Wat me ook afleidde van de reguliere colleges, was dat sommige hoogleraren informele lessen aanboden, meestal bij hen thuis, over bepaalde boeken of onderwerpen. Je hoefde je daarvoor niet in te schrijven, er werd niet geëxamineerd en er werd niet één student weggestuurd. Volgens mij was de universiteit zelf op de hoogte van dit gebruik en stond het toe.